शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

मम्मटोक्त काव्य लक्षणे सगुण पदस्य
विश्वनाथ दिशा प्रतिपादनम् ।

"तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि" ।

इत्यत्र अदोष पदस्य विवेचनम् कृत्वा ग्रन्थकारेण सगुण पदस्य विवेचनम् क्रियते । अत्र शब्दार्थयोः 'सगुणौ' इति विशेषणमनुपपन्नम् । माधुर्यादि गुणानां रसैकधर्मत्वात् । ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः इत्यादिना काव्यप्रकाशे स्वयमाचार्य मम्मटेन प्रतिपादितत्वात् । रसाभिव्यञ्जकत्वेनोपचारतः (स्वाश्रय रसाभिव्यञ्जकत्वरूप परम्परा सम्बन्धेन) सगुणौ शब्दार्थौ इति शब्दार्थयोः सगुणत्व विशेषणम् उपपद्यते चेत् । तदपि न युक्तम् । तथाहि - तयोः काव्य स्वरूपेणाभिमतयोः शब्दार्थयोः रसोऽस्ति न वा । नास्ति चेत् गुणवत्त्वमपि नास्ति । गुणानां तदन्वय व्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति चेत् ? कथं नोक्तम् रसवन्ताविति विशेषणम् । गुणवत्त्वान्यथाऽनुपपत्त्या एतल्लभ्यते इति चेत्, रसवन्तावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति । नहि प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये शौर्यादिमन्तो देशा इति केनापि उच्यते ।

नन्वु शब्दार्थौ 'सगुणौ' इत्यनेन गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोक्तव्यावित्यभिप्रायश्चेत् । तन्न । गुणाभिव्यञ्जक शब्दार्थवत्त्वस्य काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् । न स्वरूपाधायकत्वम् । उक्तञ्च काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरम्, रसादिश्चात्मा, गुणाः शौर्यादिवत्, दोषाः काणत्व खञ्जत्वादयः इव रीतयोऽवयव संस्थान विशेषवत्, अलंकाराः कटक कुण्डलादिवत् । इति साहित्याचार्येण विश्वनाथेन मम्मटाचार्यस्य काव्य लक्षणे प्रयुक्त सगुण पदस्य विवेचनं कृतम्

इति दिक् ।

उपेन्द्र झा
61614
शास्त्री प्र० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
पुरनिया, पूर्णियाँ

शारदी द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

'भ्रम धार्मिक विश्रब्धम्' इत्यादौ भ्रमणविधेः प्रकृतेऽनुपयुक्ततया निषेधपरत्वात् वाच्यार्थं न विपरीतं लक्षणेति प्रतिपादनम्

'भ्रम धार्मिक ! विश्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।
गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥'

ननु भ्रम धार्मिक इत्यत्र भ्रम इत्यस्य मा भ्रम इत्यर्थे तात्पर्यात् भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति लक्षणा लक्षणायाश्च विपरीतं लक्षणामूलकोऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिरस्तीति चेत् ? न ।

यत्र खलु विधिनिषेधयोः कुत्रचित्स्थले नानैव निषेध्य विध्योः पर्यवसानं तत्रैव विपरीतलक्षणामूलकात्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेः अवसरः सम्भवः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन न विधिनिषेधयोः निषेधविधी अवगम्येते तत्राभिधाध्वनिरेव उक्तं च -

'क्वचित् बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाध्यता ।
पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥'

अर्थात् कुत्रचित्स्थले = क्वचित्, बाध्यतया = विपरीतार्थपर्यवसानतया, ख्यातिः = अन्वयबोधो भवति । क्वचित = कुत्रचित् स्थले च, ख्यातस्य = अन्वयबोधविषयीभूतस्य, बाध्यता = प्रकरणादिपर्यालोचनया विपरीतार्थे पर्यवसानं भवति । पूर्वत्र लक्षणामूलध्वनिरेव स्यात् । उत्तरत्र तु अभिधैव = अभिधामूलध्वनिरेव ।

एवञ्च 'भ्रम धार्मिक' इत्यादौ प्रथमं भ्रमणविधिः शब्देनैव प्रतीयते पश्चादेव तस्याः कुलटात्वस्य प्रकरणादिना प्रतीतौ 'न भ्रम' इति भ्रमणनिषेधो व्यञ्जनयैव प्रतीयते । इत्यत्र भ्रमणविधेः प्रकरणादिपर्यालोचनानन्तरमेव भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति अभिधामूलं वस्तुध्वनिरेवात्र न लक्षणामूलकोऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिरिति दिक् ।

उपेन्द्र झा
एसो० प्रो० साहित्य
रा० ज० दु० महावि०
मुरलीगंज, पूर्णियाँ

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्य)

यत्-तत् शब्दस्थले अविमृष्टविधेयांश मार्गव्यवस्थां विवेचनम् ।

'आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुना सुभ्रु समागतः ।'

इत्यादिषु 'यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः' इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाना इदमेतददःशब्दाः विधेया एव भवितुं युक्ताः' । आनन्दयति - इत्युदाहरणे योऽधुना इत्यत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत् अदः शब्दः 'अविमृष्टविधेयांशो दोषः ।

तच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वमात्रम् केवलं प्रसिद्धार्थबोधकत्वेन, न तु विधेयत्वबोधनेन निराकाङ्क्षत्वप्रतिपादकत्वम् । तदुक्तम् —

'ख्यातमनुभूतार्थं प्रक्रान्तार्थं च तत्पदम् ।
यच्छब्दापेक्षया हीनं न विधेयत्वबोधकृत् ॥'

'यः स ते नयनानन्दकरः, सुभ्रु ! स आगतः ।

यत्र यच्छब्दसमीपस्थितस्य स इत्यस्य प्रसिद्धार्थबोधकत्वम् । यच्छब्द व्यवधाने स्थितास्तु इदमेतददःशब्दाः यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वमापादयन्ति । अतस्तत्र न दोषः । — यथा —

'आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनाऽसौ समागतः ।',

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि । यत्र च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं सम्भवति, तत्रैकस्योपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न दोषः । तथा हि यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम् । यथा-

'आत्मा जानाति यत्पापम्' ।

एवम् - 'यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधींश्च
पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥'

इत्यत्र उत्तरवाक्ये यच्छब्दस्योपादानात् 'अस्त्युत्तरस्यां दिशि - देवतात्मा' इति पूर्ववाक्ये सः अस्ति इति तच्छब्दस्यार्थत्वम् । तत्र तच्छब्दस्य प्रक्रान्तार्थवाचित्वे यथा —

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥

अत्र 'स' इति तच्छब्दः प्रक्रान्तरामरूपार्थवाचित्वात् यच्छब्दोपादानं नापेक्षते । एवञ्च प्रक्रान्तार्थकेन तच्छब्देन 'यः सुग्रीवप्रियकारी' इति यच्छब्दोपादानाय बोध्य इति । प्रसिद्धार्थत्वे यथा —

स वः शशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पताम् ।

अत्र सः इति तच्छब्दः प्रसिद्धार्थवाचित्वात् यच्छब्दोपादानात् [illegible]बोधकोऽपीति यच्छब्दं नापेक्षते ।

अनुभूतार्थत्वे यथा —

'तामिन्दुसुन्दरमुखीं हृदि चिन्तयामि ।'

अत्र तामिति तच्छब्दस्य अनुभूतार्थवाचित्वात् न यच्छब्दापेक्षते । समान लिंग विभक्तिका एव यच्छब्दनिकटस्थिताः सदादिशब्दाः प्रसिद्धपरामर्शकत्वेन व्यवस्थापिताः । विभिन्न लिङ्ग, विभक्तिकानां तु निकटस्थितानामपि निराकाङ्क्षत्वप्रत्यायकत्वं अदोषत्वम् । P.T.O

तत्र भिन्न लिङ्गत्वे यथा-

विभाति मृगशावाक्षी येदं भुवन भूषणम्

अत्र यच्छब्दः स्त्रीलिङ्गः इदं शब्दः नपुंसक लिङ्गः इति भिन्नं लिङ्गत्वेन इदं शब्दः या इत्यस्याकाङ्क्षां निवर्तयतीति न दोषः ।

विभिन्न विभक्तिकत्वे यथा —

'इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः',

अत्र यच्छब्दः प्रथमान्तः [illegible]ऽपि तच्छब्दः तृतीयान्तः इति निराकाङ्क्षत्व प्रत्यायकतया न दोषाय ।

क्वचिद् द्वयोरनुपादानेऽपि सामर्थ्याद् द्वयोरपि अवगमः । यथा —

'न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि मा शुचः ।
नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यद्भुत पौरुषः ॥'

अत्र यः नन्दस्य भवने अद्भुत पौरुषः बालः अस्ति स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते । अत्र यत्तदो द्वयोरार्थत्वम् ।

ननु 'यद्-यद् विरह दुःखं मे तत्को वापहरिष्यति।' इत्यत्र पूर्ववाक्ये 'यद्-यद्' इति पदद्वयम्, उत्तरवाक्ये चैकं तत्पदमित्येकस्य यच्छब्दस्य साकाङ्क्षत्वमिति चेत्! न । तथाहि - अत्र 'यद्-यद्' इत्यनेन सामान्येन सर्वात्मकं विरह दुःखं विवक्षितम्, तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः ।

इत्थं यत्र समानलिङ्ग ~~[illegible]~~ विभक्तिकाभ्याम् अव्यवधानेन स्थितौ तच्छब्दौ तत्र तदादिशब्दानां प्रसिद्ध परामर्शित्वात् साकाङ्क्षतया दोषत्वम् ।
यथोक्तेऽन्यत्राप्यूह्यमिति दिक् ।

उपेन्द्र झा
८/६/१५
एम० ए० साहित्य
[illegible]
[illegible]